

Enformasyon Toplumu Teorilerinin Üç Çelişkisi

Teknoloji, Enformasyon ve Akıl Fetişizmi

Emre Canpolat

Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi

<https://orcid.org/0000-0001-9539-5217>

canemrepolat@gmail.com

Öz

Bu çalışma, özellikle 1980'li yıllardan itibaren düşünsel alanda etkisini arttıran ve enformasyon teknolojilerinin artan önemini odak noktasına alan teorilerdeki fetişizm sorununu incelemektedir. Enformasyon toplumuyla simgeleşen bu teoriler, yalnızca düşünsel dünyada etkili olmamış, 1980'li yıllardan itibaren uygulamaya konan ve küresel ölçekte neo-liberal politikalar olarak da bilinen politikalar zincirine de kaynaklık etmiştir. Enformasyon toplumu teorileri, genel olarak, teknolojiyi toplumsal bağlamından kopuk ve topluma dışsal bir şey statüsünde değerlendirmiştir; emek-değer teorisine karşı, insan emeğine dışsal bir bilgi-değer teorisini ileri sürmüştür ve bu yolla, aklın bölünmesini derinleştirerek akıllı teknokrasinin kullanımıyla sınırlandırmıştır. Tüm bunlar, fikrî düzeyde, teknolojinin, enformasyonun ve aklın birer fetiş unsura dönüştürülmesinin ifadeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Arahtar Kelimeler: Enformasyon toplumu, fetişizm, teknoloji, enformasyon, akıl.

•••••

Makale geliş tarihi: 20.06.2020 ■ Makale kabul tarihi: 12.04.2021

<http://ilefdergisi.org>

ilef dergisi ■ © 2021 ■ 8(2) ■ güz/autumn: 353-379

Araştırma Makalesi DOI: 10.24955/ilef.1023089

Three Contradictions of Theories of Information Society

Fetishism of Technology, Information, and Intellect

Emre Canpolat

Hacettepe University Faculty of Communication

<https://orcid.org/0000-0001-9539-5217>

canemrepolat@gmail.com

Abstract

This study examines the problem of fetishism in theories that increase their influence in the intellectual field and focus on the increasing importance of information technologies, especially since the 1980s. These theories, symbolized by the concept of information society, which have not only been influential in the intellectual world but have also been the source of a chain of policies that have been implemented since the 1980s, also known as neo-liberal policies on a global scale. Theories of information society, generally, have evaluated technology as an external thing to society and as if a force which is disconnected from the social context; against the labor-value theory, proposed a knowledge-value theory which is external human labor and finally narrowed down general intellect to the use of technocracy. All this emerges at the intellectual level as expressions of transforming technology, information, and intellect into objects of fetishism.

Keywords: Information society, fetishism, technology, information, intellect.

• • • • •

Received: 20.06.2020 ■ Accepted: 12.04.2021

<http://ilefdergisi.org>

ilef dergisi ■ © 2021 ■ 8(2) ■ güz/autumn: 353-379

Research Article DOI: 10.24955/ilef.1023089

1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan ve odağına yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerini alan bir dizi yaklaşım, ilerleyen yıllarda küresel ölçekte uygulamaya konulan çeşitli politik ve ideolojik yönelimlere kaynaklık ettiler. Marshall Berman'ın (2012, 42) andığı şekliyle, bu fütürist tahayyüllerin üzerinde anlaştıkları yegâne tespit, yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin (bilginin işlenmesi ve transferi, bilgisayarlar ya da genel olarak teknoloji olarak da karşımıza çıkar) klasik sanayi toplumuna özgü (ya da insanlığın) çelişki ve sorunlarını ortadan kaldırdığı ya da giderek önemsizleştirdiğidir (Mosco 2004, 32-35; Terranova 2006, 286-287; Postman 2016, 105-118). Böylelikle çok daha sıra dışı ve kimilerine göre daha eşitlikçi bir toplumsal düzenin kapılarının aralanması mümkün olmaktadır. En nihayetinde, 1980'li yıllardan itibaren hegemonik nitelikler kazanan bu tahayyüllerin, "çığır açan teknolojik bir devrim" müjdesini ve buna eşlik eden politik dönüşümleri içeren ideolojik bir blok oluşturduğu söylenebilir (Dyer-Witheford, 2004, Dusek 2006, 48-51; Törenli 2003).

Elinizdeki çalışma, enformasyon toplumunu, tüm bu tahayyüllerin ortak noktasına daha yakın bir vurgu noktasını imlemesi (enformasyonun kendisini ve bu kavram etrafında yeniden örgütlenen toplumu) açısından öne çıkarmaktadır (van Dijk 2006, 19-20). Bu teorilerin öne sürdüğü kavramlar

setini ve toplumu anlamlandırma tarzını “enformasyon ve iletişim teknolojileri paradigması” olarak da anabiliriz (Törenli, 2003). Zira bütün bu toplum tasavvurlarında, ister bilginin/verinin işlenmesi ve transferi (enformasyon haline gelmesi), ister bilgisayar veya genel olarak teknoloji olguları ya da enformasyona yönelik talep ön plana çıkartılıyor olsa da, her durumda enformasyonun merkezde yer aldığını söylemek mümkündür (Mosco 2004, 32-35, Garfield, 1979). Enformasyonun (veri transferinin) bilgisayarların ana unsurlarından biri olması ve enformasyonun tarihsel süreç içinde giderek insana dışsallaşması anlamında “nesne(l)leşmesi” –makinelere ürettiği ve işlediği bir şey haline gelmesi- (Masuda, 1990, 27) sözü edilen dönüşümün esas ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hobsbawn’ın (2012, 345-350) “altın yıllar” olarak andığı İkinci Dünya Savaşı’ndan 1970’li yılların ortasına kadar olan dönemde, özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde önemli bir refah dönemi yaşanmıştır. Her ne kadar sözü edilen bu dönemde, iki büyük dünya savaşının anıları hâlâ taze ve soğuk savaşın nükleer gerilimleri teknolojik gelişime dair korkuları besliyor olsa da erişilen toplumsal refahın teknolojiye ve geleceğe dair genel bir iyimserliğin yayılmasına yardımcı olduğu söylenebilir ve tabii, bu teknolojik iyimserliğin çok daha derinlerde yer alan modernist ve pozitivist kökleri olduğu da unutulmamalıdır (Marx 1998, 237-257). Bu kök, on dokuzuncu yüzyılın başından beridir süren endüstriyel üretim ve bilimsel yöntemler arasındaki evliliğin bir getirisi olarak düşünülmelidir. Üretimin rasyonelleşmesi, yönetim ve idare mekanizmalarının geliştirilmesi, yolların ve makinelere yapılması, talebin yaratılması, “boş zaman”ın düzenlenmesi ve tüketim yoluyla bireylerin yaşamlarındaki rahatlığın arttırılması gibi konular bilimin genel ilerleyişinden bağımsız gelişen konular arasında değildir (Habermas 2010, 172-173, 2016). Bilim ve sermaye arasındaki bu yakınlaşmanın sonuçları, teknolojiye yönelik iyimserliği beslemiştir ve sözünü ettiğimiz refah döneminin gelişim trendi, fütürist tahayyüllerin bağrında serpildiği toplumsal koşullara doğrudan işaret etmektedir. Ortaya atılan bu teorilere eşlik eden iyimserlik, gelişen teknolojinin sorunlarımızı çözeceğine yönelik bu genel inançtan da beslenmiştir (Aronowitz 2005).

Enformasyon Toplumunun Çelişkilerini ve Mitlerini Bulmak

Elinizdeki çalışma, enformasyon toplumu teorilerinin dünyayı anlamlandırma tarzını ve temel dayanak noktalarını değerlendirmeyi amaçlarken, “bütünden parçaya, sonra yeniden bütüne” ilerleyen bir inceleme yolunu takip etmektedir (Ollman 2006, 13). Bununla, herhangi bir tarihsel kesit içinde, in-

celeme nesnesi açısından bütününe ne olduğunun tespit edilmesi, bu bütünü oluşturan parçaların ayrı ayrı incelenmesi ve bu inceleme tamamlandıktan sonra bütününe yeniden ele alınması vurgulanmaktadır. Diğer bir deyişle, metodolojik olarak hem *tümevarım* hem de *tümdengelim* yollarının bu şekilde kullanılması, tarihsel bir bilinç durumunun (bu örnekte enformasyon toplumu teorilerinin) toplumsal düzeyde barındırdığı ilişkiselliğinin ve bu yolla niteliklerinin ve sorunlarının tespit edilebilmesi açısından elzemdir.

Dolayısıyla, bu çalışma, enformasyon toplumuyla simgeleşen tahayyül-leri, bir araştırma tekniği olarak *içerik çözümlemesine* (Geray 2006, 147-160) tabi tutarak, ortaya atılan teorilerin dayanak noktalarını sorgulayıp yaşadığımız dünyayla karşılaştırmayı hedeflemektedir. Esas olarak, içerik çözümlemesi tekniğinin iki temel yönünü benimseyen (*resmetme ve gerçek dünyayla karşılaştırma*) bu araştırma izleği (s. 149) aracılığıyla, söz konusu teorilerin eleştirel bir değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmıştır.

İncelemenin kısaca özetlenen bu yolu, günümüzdeki hâkim politikaları değerlendirmek açısından düşünüldüğünde görüldüğünden çok daha önemlidir. Zira, dünyayı anlamlandırma tarzları ile belirli bir zamanın nesnel koşulları arasındaki yakın ilişki, en çok, o belirli nesnel koşullar ortadan kalktığı anda anlamlandırma tarzlarında görülen dönüşümünde görünür olur. Söz gelimi, antik Yunan toplumunun *yaşam tarzı* (kendi yaşamlarını somut olarak üretme tarzları), bu coğrafyada ortaya çıkan felsefi ve sanatsal birikim ve özellikle bu toplumun yarattığı inanç sistemiyle (kabaca ifade etmek gerekirse, bilinç durumlarıyla) son derece yakın bir ilişki içinde olduğu için, o belirli *yaşam tarzı* dönüşüm geçirip ortadan kalktığı anda, antik Yunan toplumundaki sanat, felsefe ve mitlerin de dönüşüm geçirip ortadan kalktığı görülür (Marx 2013a, 45-46). Antik mitlerin, bugün, popüler kültürün basit tüketim öğelerine dönüşmeleri dışında herhangi bir anlamının kalmamasının ardındaki yegâne etken, o mitleri anlamlı kılan *yaşam tarzının* (Antik Yunan toplumundaki yaşam tarzının) günümüz için geçerli olmamasıdır.

Mitler, her ne kadar, tarihsel bir kavram olarak gerçekliği olmayan, doğaüstü hikâyelere dayanan anlatıları içerse de bu çalışma için önemli olan yanı, bu anlatıların, insanların yaşadıkları toplumsal gerçekleri anlamlandırma sürecinde sahip oldukları etkin rollerdir (Mosco 2004, 22-31). Antik mitler geçmişte kalmış olsa da günümüzdeki insanın dünyayı anlamlandırma tarzını şekillendiren güncel mitlerin varlığından da bahsedebiliriz. Roland Barthes'ın da (1990, 161) vurguladığı gibi, yaşadığımız çağın mitleri, herhangi bir sözden farklı olarak, birtakım anlamların gösterilmesini, bildirilmesini,

anlatılmasını ve benimsetilmesini ifade eder. Bu anlamda, herhangi bir şeyin, belirli tarihsel koşullar içinde mitik anlamlar kazanması, “kapalı, dilsiz bir varoluştan topluma uymaya hazır, sözlü bir duruma geçmesi” anlamına gelir (s. 155). Kısacası, insanlar, antik çağlarda da günümüzde de farklı şekillerde de olsa, toplumsal alt anlamlar ve kabullerin ifadesi olan çeşitli mitler yaratırlar ve mitler aracılığıyla yaşadıkları toplumu anlamlandırırılar. Elinizdeki çalışmanın diğer bir amacı, enformasyon toplumuyla simgeleşen tahayyüllerin dünyayı görüş tarzlarının dayanak noktalarını eleştirel bir perspektifle ele alıp, barındırdıkları fetişist sorunları ortaya koyarken, diğer yandan da bu anlamlandırma tarzlarına eşlik eden çağdaş mitleri (o fetişist sorunların nasıl ifade edildiğini) de göz önüne sermektir.

Mosco (2004), dijital teknolojileri merkeze alan ve “tarihin, coğrafyanın ve politikanın sonu”nun ilan edilmesiyle sonuçlanan güncel söylemleri, çağdaş dünyanın yeni mitleri olarak anmaktadır. Bu mitlerin dayandığı temel zemin, bilgisayarlı iletişimin ortaya çıkmasıyla gerçekleşen “enformasyon devrimi”dir (s. 18). Başka bir deyişle, enformasyon toplumu tahayyülü kümesinde ele aldığımız yaklaşımlar, çeşitli biçimlerde bu çağdaş mitleri içerirler. Bu mitler, teknoloji (bilgisayar ve enformasyon) etrafında inşa edilirler ve çeşitli ön kabulleri taşırlar, bildirirler ve benimsetirler.

O halde, elinizdeki çalışmayla doğrudan bağlantılı olan ve araştırma sorularından ilkinin oluşturan şu soruyu sorabiliriz: Mit, tarihsel bir kavram olarak, insanların hayal alanında ve hayal aracılığıyla kurmaya çalıştığı egemenliğin bir ifadesiyse şayet (Marx 2013a, 45-46) günümüzde enformasyon toplumu gibi anlatılara eşlik eden popüler mitler hangi temel yanılığları barındırmaktadır?

Diğer yandan, araştırmanın cevap aradığı diğer bir soru ise şudur: (ii) Enformasyon teknolojileri etrafında inşa edilen ve çağdaş mitler aracılığıyla gerekçelendirilen egemenliğin niteliği ve günümüz toplumlarına sundukları nelerdir?

Daha önce de vurgulandığı gibi, enformasyon toplumu ve türevleri, 1980’li yıllarda itibaren hegemonik nitelikler kazanan kamusal politikaların ideolojik vagonunu teşkil eden ve o politikaları gerekçelendiren teoriler olarak işlev görmüşlerdir. Dolayısıyla, üzerinden 40 yıldan fazla bir süre geçmişken, enformasyon toplumu teorilerinin tasvir ettiği dünyanın neresinde olduğumuzun da muhakemesini yapabilecek (resmedecek ve çözümleyecek) bir durumdayız.

Enformasyon Toplumunda Fetişizmin Üç Hali

“Altın yıllar” da, henüz 1962’de Fritz Machlup (1967), sektörel değişimlere, işgücünün sektörel dağılımına ve ulusal gelirin sektörel karşılığına ayrıntılı bir şekilde bakarak ABD ekonomisinin esas olarak enformasyon üretimine dayandığı tespitini yapmıştır. Marc Uri Porat ise 1967’de bu tespiti geliştirerek ABD’deki toplam gelirlerin yüzde 46,2’sinin enformasyon sektöründen kaynaklandığını ileri sürmüştür (Porat 1977; Beniger 1986, 22). 1970’li yıllarda, Daniel Bell sözü edilen değişim anlatısının popülerleştirilmesine büyük katkılar sunmuş ve gelişmiş kapitalist ülkelerde bilginin değişen karakterinin en merkezi toplumsal öge olduğunu iddia etmiştir (Bell 1973, 20; Kumar 2004, 22). Bu anlatı içerisinde, Bell, tıpkı Machlup’un yaptığı gibi işgücünün değişen sektörel dağılımına bakarak, ABD’nin artık endüstriyel bir toplum olmadığını ilan etmiştir (1973, 123-154). Alvin Toffler’la simgeleşmiş “üçüncü dalga kuramcıları” ise insanlık tarihini üç temel teknolojik devrimin (ilk dalga tarım devrimi, ikincisi sanayi devrimi ve üçüncüsü İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan enformasyon ve iletişim devrimi) şekillendirdiğine dönük tarihsel bir anlatıma girişmişlerdir (Toffler ve Toffler 1996, 19-23; Preston 2001, 29).

Benzer iddialar benzer düşünürler ele alınarak daha da çoğaltılabilir ve ortaya atılan temaların pek çoğu farklı farklı teorisyenler arasında oldukça geçişken olduğunu da belirtmek gerekir. Tüm bu değişim anlatıları teknolojik, ekonomik, mesleki, mekânsal ve kültürel olmak üzere 5 temel boyutta toplanabilir (Webster 2002, 9-21): (i) Enformasyonun işlenmesi ve transferine dayanan yeni teknolojiler doğmakta olan yeni toplumun tartışmasız olarak en birincil göstergeleridir. (ii) Enformasyonun ekonomik faaliyetlerdeki artan payı ise yeni bir kamusal düzenin doğuşuna gösterilen en önemli kanıtlardandır. (iii) Mesleki olarak, emek gücünün diğer sektörlerle kıyasla enformasyon sektöründe yoğunlaşması da bu kritik dönüşüme işaret eder. Bu düşünürler, tarihte ilk defa ABD’de beyaz yakalı işçilerin ve hizmet sektörü çalışanlarının mavi yakalı işçileri sayı olarak geride bırakmasını enformasyon toplumunun doğuşuna kanıt olarak göstermişlerdir (Preston 2001, 29). (iv) Mekânın dönüşümü ve siberuzamın (cyberspace) ortaya çıkışı bir diğer önde gelen konudur. Hızın artışı ve “zaman ve mekân sıkışması” dünyamızı hiç olmadığı kadar küçültmüş, iletişim “ışık hızı”yla kıyaslanmaya başlanmıştır ve bu da çağ açıcı bir dönüşüm olarak görülmüştür. (v) Kültürel alanda ise özellikle gündelik hayatta kullanılan iletişim araçlarının dönüşümü, enformasyona erişimin büyük ölçüde artması ve kullanıcının öne çıkışı gibi temalar sayılabilir.

Bu düşünürlerin diğer bir ortak noktası ise bütün bu dönüşümleri ve toplumsal sonuçlarını “karşı konulmaz” olarak görmeleridir: “Bu devrimin kuramcılarına göre bilgisayarlarda, telekomünikasyonda ve biyoteknolojilerde berraklaşan tekbilimsel bilgi, kısa vadede travmatik sonuçlar yaratsa da uygarlığın önünde ütöpik ufuklar açan sürekli ve karşı konulmaz bir dönüşümü başlatmıştır” (Dyer-Witthford 2004, 24).

Enformasyon toplumu pek çok açıdan sanayi toplumunun vardığı yeni bir aşama ve onun doğrudan bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Bu açıdan bakıldığında, James Beniger’in *The Control Revolution* (1986) başlıklı eseri oldukça kapsamlı bir tarihsel analiz sunmaktadır. Beniger’e göre, sanayi devrimiyle beraber, metaların üretimi, dağıtımı ve tüketimi aşamalarında ve genel olarak yönetim mekanizmalarında ortaya çıkan *kontrol krizi* ve krizi aşmak amacıyla bu aşamaların yeniden ve yeniden düzenlenmesi (özgün bir diğer kavramsallaştırma *kontrol devrimi*), enformasyon toplumunun ortaya çıkışındaki en önemli etkenlerden biridir. Üretimin, dağıtımın ve tüketimin sermaye birikimi açısından daha verimli bir şekilde gerçekleştirilmesi, enformasyona olan talebi merkezi bir öge konumuna yükseltmiştir. Bu eğilim ve ihtiyaç, sanayi üretiminin günümüzle kıyaslandığında çok kısıtlı olduğu sanayi devriminin en erken zamanlarından itibaren ortaya çıkmıştır (Wilson 1970). Daha önce de vurgulandığı gibi, enformasyon üreten, enformasyon odaklı çalışan teknolojiler ve bu yapı etrafında gelişen yeni bir üretim-dağıtım-tüketim mekanizması, bu açıdan en ayırt edici gelişmedir.

Yukarıda kısaca değinilen fütürist anlatılarda yeni teknolojiler (daha somut bir biçimde bilgisayarlar) ve *değer* olarak enformasyonun/bilginin kendisi yeni çağın kapılarını aralayan iki temel öge olarak öne sürülmüştür (Machlup 1967, 3-8, 145; Bell 1973, 20-40, 75-80, 115-118, 125-129, 788-194; Toffler 1970, 20-31; Brzezinski 1970, 9-14, 18, 197-204, Toffler ve Toffler 1996, 35-40, 42, 54-62, 71). Bu çerçevede, enformasyon toplumu teorilerinde, toplumsal dönüşümü teknolojik bir değişkene ve bununla bağlantılı bir değere bağlama çabası açıkça öne çıkmaktadır. Kısaca özetlenen bu bakış *fetişizmin* birkaç türünü barındırır. Toplum bilimlerinde fetişizm, genel olarak, bir olgu ya da ilişkinin toplumun kendisinden ve onu ortaya çıkaran koşullardan soyutlanarak ele alınmasını ve bireylere dışsal bir şey statüsüne indirgenmesini (ya da çıkartılmasını) tanımlar (Ollman 2008, Dant 1996). Fetişizm, bir yandan, toplumsal gerçekliğin bölünen her bir parçasının diğer parçalarla ilişkisinin yokmuşçasına ele alınmasını, diğer bir deyişle, toplumsal bütünlükten yalıtılmasıyla ortaya çıkan bir sorun olarak karşımıza çıkarken (Ollman 2008, 49-50),

öte yandan, bu yalıtılmışlığın mistik, tözsel ve “duyularla kavranamayan bir şey” olarak insanları kontrol eden bir şeye dönüşmesini de ifade eder (Marx 2011, 83). Lukács’ın şeyleşme olarak formüle ettiği bu süreç, insanların kendi ilişkilerinden bağımsız gibi görünen toplumsal ilişkilerin denetimine girmesi anlamına da gelir (Lukács 2014, 211; Bewes 2008, 23-24).

Bu nedenle, bu çalışmada, enformasyon toplumuyla simgeleşen anlatılar incelenirken genel olarak *teknoloji*, değer olarak *enformasyon* ve bütün bunlara yön veren *akıl* kategorilerinin, bütünü oluşturan parçalar olarak incelendiğini de vurgulamak gerekir. Toplumunu dönüştüren esas güç enformasyonun kendisi ve enformasyon teknolojileri olunca, bütün bunların yönlendiriciliği altında ileri sürülen politikaların akıllı (diğer bir deyişle teknokrasinin akıllı) ve toplumsal mahiyeti doğrudan bu incelemenin unsurları haline dönüşür.

İnsana Karşı Teknoloji Fetişizmi

Teknolojinin ne olduğuna ve nasıl geliştiğine dair oldukça geniş bir literatürün olduğu bilinmektedir. Val Dusek (2006, 31-36), teknolojiye yönelik kapsamlı açıklamalar getiren yaklaşımları, teknolojiyi *donanım*, *kurallar* ve *sistem* olarak ele alanlar olarak üç ayrı başlıkta değerlendirir. George Basalla (2013) ise teknolojinin nasıl ortaya çıkıp geliştiğini ayrıntılı biçimde incelediği eserinde, teknolojinin toplumsal kaynaklarının insan etkinliğinin çeşitliliğiyle eş tutar ve beklenileceği gibi, teknolojinin tek bir toplumsal kaynağı olabileceğini söylemekten kaçınır. Tony Simith (2010) kendi içinde pek çok varyasyonu olan bu yaklaşımlardan kapitalizm ve teknoloji arasındaki ilişkiye odaklanmaları standart ve eleştirel yaklaşımlar olarak iki ayrı kampa ayırarak ele alır. İşaya Üşür ise (2001, 10) teknoloji üzerine düşünmenin felsefi bir yanı olduğunu söyler ki (bu nedenle yaklaşımlar oldukça farklı şekillerde karşımıza çıkar) bu da bir yandan teknoloji konusunun temas ettiği fikirsiz zenginliğe diğer yandan konunun eriştiği soyutlama düzeyine işaret eder.¹

Teknoloji, en kısa haliyle, onu inceleyen yaklaşımların işaret ettiği girift toplumsal zemine uygun ve çağımızda sermaye birikim süreciyle olan evliliğine koşut olarak, “verili bir anda fiili bir emek süreci tarafından takınılmış somut form” ve “belirli kullanım değerlerinin gözlemlenebilir üretim süreci” olarak tanımlanabilir (Harvey 2012, 164). Bu tanım, teknolojiyi üretim sürecinin somut bir ögesi ve sürecin kendisi olarak ele alarak, hem Dusek’in üç

•••

1 Üşür, aynı çalışmasında, teknolojinin (i) epistemolojik, (ii) insanın doğasına ilişkin bir problem olarak ve (iii) düşüncenin ve eylemin nitelikleri olarak üç ana kategoride incelendiğini belirtir.

başlıkta ele aldığı yaklaşımların (2006, 31-36) öne çıkardığı yönleri içerir hem de Smith'in (2010) andığı eleştirel yaklaşımlara işaret eder. Genel olarak, teknolojiyi bu şekilde tanımlamak, teknolojinin emek sürecinin ne basit bir aracı olduğunu ne de tüm üretim ilişkilerinin toplam bir ifadesi olarak, belirleyici ve bağımsız bir toplumsal güç olduğunu ima eder. Teknoloji, “doğrudan kullanılan alet ve makineler, üretim sürecinin fiziki dizaynı, teknik iş bölümü, (hem nicelikler hem nitelikler olarak) emek güçlerinin fiili kullanımı, işbirliğinin merhaleleri, emir komuta zincirleri ve yetki hiyerarşileri ile kullanılan belirli işbirliği ve kontrol metotları”nı içerir (Harvey 2012, 164). Teknoloji, üretim sürecini düzenleyen iş bölümü ve yönetiminin parçası olduğu ölçüde en yüksek düzeyine ulaşır. Dolayısıyla, teknoloji kümesi içine çeşitli donanımları, kuralları ve yönetim sistemlerini dahil etmemiz elzemdir. Daha da önemlisi, bütün bunlar, teknolojinin, toplumsal düzeyde ele alınması gereken en geniş üretim süreci içinde ortaya çıkıp şekillendiğini de vurgular ki bu da bize enformasyon toplumu teorisyenlerini ele alırken göz önünde bulundurmamız gereken önemli bir hususu hatırlatır.

Bu nedenle, teknoloji ne bir neden ne otonom bir güç ne de kendi başına belirleyici bir şeydir (Bimber 1990, 345). Teknolojinin her şeyi ya da birçok şeyi belirleyen bir unsur düzeyine indirgenmesi, *teknolojik belirlenimcilik* sorununun tüm ideolojik yükleriyle ortaya çıkması anlamına gelir. Teknolojik belirlenimcilik, bir sorun olarak, herhangi bir teknolojiyi toplumsal ilişkiler alanından bağımsız olduğu varsayılan bir şey olarak görüldüğü anda başlar (Williams 1989, 125; Preston 2001, 36; Üşür 2001, 22-23). Ancak yine de gerçek anlamına, bugünden geriye doğru bakıldığında teknolojik gelişimin merkeze alındığı ve insanlığın kaçınılmaz bir şekilde teknolojinin belirlediği yönde ilerlediğini iddia eden tarihsel bir öyküde kavuşur (Bimber 1990, 341). Fütürist tahayyüllerin “karşı konulmaz”lığı ve kurdukları retrospektif öykü hatırlanır, tam da bu eğilimin enformasyon toplumu teorilerinde nasıl merkezi bir öneme sahip olduğu da açıklığa kavuşmuş olur. Oysaki teknolojinin kendisi var olan toplumsal ilişkilerin dışında anlamlı bir bütünlük oluşturmaz, tarihi ilerletmez ya da belirlemez. Teknoloji, değişimin ya da gelişimin bir kaynağı da değildir, kendi başına üretici, yenilikçi ya da başka bir güç olmadığı gibi. “Teknolojiyi üretici güçlerle aynı görmek, değer maddi formu olan parayı değerle (...) aynı görmeye benzer” (Harvey 2012, 165). Para, iktisadi anlamda nasıl değer kendisi ya da kaynağı değilse, teknoloji de toplumsal değişimin kendisi ya da kaynağı değildir. Şurası açıktır ki, teknoloji, üretim sürecinden ya da en geniş toplumsal değişim koşullarından yalıtılamaz. Teknolojinin üzerinde yükseldiği en geniş toplumsal zemin, genel olarak üreticilerin ortak üretim faaliyetleridir (Sayer 2012, 52).

Ancak, kapitalist üretim tarzının teknolojiyle kurduğu yakın ilişki ve bu ilişkinin ortaya çıkardığı birikimin hacmi, geç kapitalizm koşullarında teknolojinin üretici güçlerin bir bileşeni olarak görülmesinden ziyade, bütün bir üretim tarzının *teknoloji olarak* görülmesine ve bu yolla ölümsüzleştirilmesine neden olur (Marcuse 1975; Habermas 2016). Teknoloji, bu görünümü, durmadan üreten ve o üretim döngüsü içinde hem gelişen hem de o üretim tarzını geliştiren niteliklere haiz olmasından ve bunu yaparken tüm toplumsal ilişkileri kendi diline tercüme edebilmesi yoluyla kazanır. Teknoloji, kapitalist üretim tarzının yerleştiği toplumlarda, Marcuse'nin (1975) ünlü kavramsallaştırmasıyla, *bütünlük* (totalite) halini almıştır ve bu diğer yanıyla siyasal bir oluşu da (modern toplumlarda hemen her şeyin teknoloji olarak görünen üretim tarzına göre düzenlenmesi) tanımlar.

Peki teknoloji bu görünümü nasıl kazanır? Teknolojinin üretici bir güç olarak ortaya çıkışının ya da toplumu dönüştüren bir güç haline gelişinin bir koşulu, insanın türsel yetenekleriyle ya da Harvey'in deyişiyle "temelde yatan üretici güçler"le olan birliğine dayanır (2012, 164-165). Üretici güçler, toplumsal üretimin parçası olan bütün unsurları, yani emek gücünü, iş bölümünü, kastları, sınıfları, parayı, makineyi, nüfusu ve devlet gibi "üst yapı kurumları" da dâhil olmak üzere "insanoğlunun ta kendisi"ni ifade etmektedir (Sayer 2002, 54). Teknoloji, üretim tarzı içinde kazandığı türdeşleştirici niteliklere rağmen, en nihayetinde "temelde yatan üretici güçler ve ilişkilerinin ifade edildikleri emek sürecinin maddi formu" (Harvey 2012, 164-165) olduğu için, bütün bu taşıdığı nitelikleri, insanların üretici yetileriyle buluşmasıyla kazanır ve gerçekten de toplumsal yaşamda görülen köklü değişimlerin formuna o zaman bürünür.

Teknoloji fetişizmi, teorik olarak, bu ilişkiyi ele alma konusunda ortaya çıkan yanılsamaların ifadesidir. Teknoloji, tarihsel bilinç durumlarının bir parçası olarak, toplumdan özerk ve insan yetilerinden bağımsız gibi görünen nitelikler kazanır: "...belirli koşullar altında insan emeğinin üretken yetileri, yalnız ve yalnız bu niteliği edinmelerini sağlayan toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak, bu yetilerin nesnelleştirdiği maddi eşyanın içkin niteliği olarak görünmeye başlar" (Sayer 2012, 52). Teknolojinin insandan bağımsız gibi görünmesinin sırrı üretim ilişkilerinin niteliğinde saklıdır. Genelde teknoloji fetişizmi, özelde enformasyon teknolojileri fetişizmi, eşit olmayan üretim ilişkilerinin teorik ifadesine karşılık gelir. Sıradaki başlıkta, teknolojinin neden ve nasıl bu gibi anlamlar kazandığı sorusu cevaplanmaya çalışılacak ve değer teorisinde buna kaynaklık eden dönüşüm ele alınacaktır.

Yeni Bir Değer Teorisi ve Enformasyon Fetişizmi

Genel olarak teknolojinin, özelde ise enformasyon teknolojilerinin insana dışsal ve insandan bağımsız olduğuna yönelik bu kabul, *enformasyonun* dışsallığını kaçınılmaz bir şekilde beraberinde getirir. Kapitalist üretim tarzının bilgiyle olan ilişkisi bilgiyi de fetiş bir şeye dönüştürür ve üreticilerin karşısına diker. Fütürist tahayyüllerin müjdelediği değişim, yeni teknolojilerin doğuşuna dayandırıldığı kadar yeni bir değer teorisine de dayandırılmıştır. Bu nedenle, emeğin niteliği ve geçirdiği dönüşüm sözü edilen literatürdeki en önemli inceleme başlıklarından biridir (Zuboff 2005, 128-129). Yeni enformasyon teknolojilerinin tüm toplumu dönüştürme gücü, enformasyonun emeğin yerini aldığı iddiası üzerinden temellendirilir: “Sanayi toplumunun merkezi değişkenleri olan emek ve sermayenin yerini, temel değişkenler olarak enformasyon ve bilgi alır. “Şimdi ‘değerin kaynağı emek değil, bilgidir’” (Bell’den aktaran Kumar 2004, 25). Daha önce de vurgulandığı gibi, bilginin/enformasyonun kendisi söz konusu teorilerin en merkezi ögesi konumundadır. Buna göre, sanayi imalatı gözden düşerken, dolaşım halindeki enformasyon, değer en önemli yaratıcı unsuru haline dönüşmüştür. Böylece değer yaratmanın emek yoğun yapısının sarsıldığı ileri sürülmüş, merkezinde bilgisayarların olduğu ve enformasyona dayalı yeni üretim biçimlerinin çığır açıcı yönü bu dönüşüme dayandırılmıştır (Aronowitz 2005, 137; Fuchs 2013). Bu tespit, teknolojinin kendi başına üretici bir güç gibi görünmesinin ardındaki nedene ve ilişkilere de işaret eder.

Emek-değerin dışlanması, enformasyon teknolojilerinin çalışma prensibinin insandan bağımsız olduğu varsayılan karakterine dayandırılmasıyla mümkün olmuştur. Enformasyon teknolojilerinin, kas gücüyle çalışan aletlerden ve enerjisini insan dışı kaynaklardan alan ama yine de insan kontrolüne ihtiyaç duyan makinelerden farklı olarak, insanın anlık kontrolüne ihtiyaç duymamaları ve kendi kendini düzenleyebilmeleri nedeniyle farklı oldukları kabul edilir (Mitcham 2010, 485). Enformasyona dayalı üretimde, ilk birim için (örneğin bir yazılım için) gerekli olan emek-zaman sonraki kopyalar için sıfır ya da sıfıra yakındır (Jeon 2015, 267). Yazılım bir kere üretildiğinde, telif haklarını göz ardı edersek, sınırsız sayıda çoğaltılabilir. Ama bu durum hiçbir yazılıma insan emeğinden bağımsız bir karakter kazandırmaz.

Sorun, en başta, *bilgi üreten emek ve meta üreten emek* ayrımını koyarken başlar (2015, 264) –ki böyle bir ayrım ontolojik olarak yanlıştır zira bilginin kendisi de meta olabilir- ve kapitalist üretim tarzının bilimsel ve teknik bilgiyle olan sıcak ilişkisiyle boyutlanır. Her şeyden önce, herhangi bir şey üre-

ten insan, üreteceği şeyi kafasında tasarlar ve üretmeye öyle başlar. İnsan ilk maddi üretimi yaparken, onu daha öncesinde zihninde de tasarladığı için, aslında ilk simgesel üretimi de gerçekleştirmiştir (Şenel 2014, 103). Üretici kafasında kurduğu imgelemi pratiğe döktükten sonra, zihnindeki tasarı sonuca göre şekillenir, yeni bilgilere ulaşır, yeni yol ve yöntemler geliştirir. Bilgi ve materyal nesne arasındaki bu ilişki, teori ve pratik arasındaki diyalektik ilişkidir. Dolayısıyla, teori ve pratik birbirine dışsal iki ayrı şey değildir. Bilmek yapmaya, yapmak bilmeye içkindir. Ancak sadece bu tespitle yetinmek, kapitalist üretim tarzının, tarihsel olarak, bilgi ve emek ilişkisine getirdiği yeni boyutları gözden kaçırmak anlamına geleceğinden, tarih dışı bir açıklamayla yetinmek anlamına gelir (Jeon 2015, 269). Bu nedenle, tarihsel olarak üretim sürecinin nasıl dönüştüğünü ve kapitalizmin bilgi ve emek ilişkisine getirdiği yeni boyutları göz önünde bulundurmak gerekir.

Üretimin ilksel biçimlerinde “doğal sistemde kafa ile el nasıl bir bütün oluşturuyorsa, emek süreci de kafa emeği ile el emeğini birleştirir. Daha sonra bunlar birbirlerinden ayrılır, bu ayrılma bunlar arasında düşmanca bir karşıtlığın doğacağı noktaya kadar devam eder” (Marx 2011, 485). Bu ayrım, yani bilgi üreten emek ile meta üreten emek arasındaki ayrışma (bu şekilde ifade edilen ayrışma) kapitalist üretim tarzında en yüksek aşamasına ulaşır: “Bu süreç, işçiyi parça-işçi şeklinde güdükleştiren manifaktürde gelişir, bilimi bağımsız bir üretici güç olarak emekten ayıran ve sermayenin hizmetine sokan büyük sanayide tamamlanır” (Marx 2011, 349). Bu aşama, işçinin üretim sürecinin tamamında yapılan iş üzerinde hiçbir kontrolü ve bilgisinin olmadığı, kapitalist üretim ilişkileri içinde işçinin emek etkinliğine yabancılaştığı aşamadır, aynı zamanda. Kapitalist üretim tarzı, genel olarak, üretimi yapanlar ile üretimi yönetenleri birbirinden ayırır.

Bilgi üreten emek ve meta üreten emek arasındaki bu ayrışma (bunu kol ve zihin emeği arasındaki somut ayrışmanın bir ifadesi olarak da görebiliriz), kapitalist üretim tarzının bir sonucu olarak ortaya çıktığı için, zihinlerde ortaya çıkmış bir yanılısma olarak değerlendirilemez. “İş bölümü, ancak maddi ve zihinsel emek arasında bir bölünme meydana geldiği andan itibaren gerçek anlamda iş bölümü halini alır” (Marx ve Engels 2013, 38). Şurası önemlidir ki kapitalist üretim tarzında, artan teknolojik gelişme ve bilgi birikimi, sermayenin bir bileşeni olduğu ölçüde gerçek üretici gücünü yitirdiği düşünülen emeğin aleyhine kullanılır. Teknoloji ve bilgi, sermayenin mantığını sürdürmenin araçları olarak kullanıldığı müddetçe, zihin emeği ve kol emeği arasındaki ayrım boyutlanır.

Bu ayrılma ve yabancılaşma nedeniyle, meta üreten emek son derece vasıfsızlaşmış, ilkel ya da basit bir faaliyet biçimi gibi görünür. Oysa genel olarak bilimsel üretim ve buluş, sermayenin, teknolojinin ya da başka bir “şey”in değil, o ya da bu ölçüde tüm insanlığın bilgi birikiminin ve emek etkinliğinin ürünüdür. Marx’ın “bireylerin dolaysız elbirliği” dediği *ortak emek* ve “her tür bilimsel emek, her tür keşif, her tür buluş” olarak tanımladığı *evrensel emek* arasında yaptığı ayırım, emeğin bu niteliğine ve onun bilgi ve buluşlarla olan ilişkisine ışık tutar (Marx 2015, 113). Evrensel emek “kısmen canlı emekle el birliğine, kısmen geçmiş emeklerin kullanımına bağlıdır” (2015, 113). Dolayısıyla, emek ve bilgi arasındaki diyalektik ilişki, kapitalizm koşullarında da varlığını sürdürür. Ama artık ilk bakışta görünmeyen bir şeye dönüşür, oldukça dolaylıdır ve sermaye lehine ortadan kalkmış gibi ifade edilir. Bir yanda, basit, vasıfsız emek varken, diğer yanda da bilimsel buluşlara imza atan, bilgi üreten çalışma biçimleri (emek olarak adlandırılmaz artık) varmış gibi görünür. Böyle bir ayırma başvurmak, emeğin kendi ortak ve evrensel karakterine yabancı bir tarzda bölünmesinin ifadesidir.

Emeğin bu şekilde dışlanması ve yerine emeğin bir ürünü olarak görünmeyen bilginin ve emeğin maddi formundan başka bir şey olmayan teknolojinin konulmasının örneklerine, akıllı telefonlara yüklenen fetişist anlamların popüler tezahürlerinde rastlamak mümkün. Akıllı telefonların ve *Apple*’ın yüksek teknolojisine dair kitle iletişim araçlarında çoğunlukla övgüyle ama son satış fiyatının yüksekliğine bakarak zaman zaman yergiyle paylaşılan aşağıdaki görsel, bahsedilen yanılısamanın en belirgin örneklerinden biridir.

Bu görsel, *Apple*’ın en ünlü tedarikçisi olan *Foxconn*’un ürettiği ekran da dâhil olmak üzere, *iPhone*’un tüm bileşenlerinin ve kullanılan emeğin şirkete maliyetlerini ve perakende satış fiyatını göstermektedir. Bu tabloya göre, emek, *iPhone 6* ve *6 Plus*’ın üretim sürecinde maliyeti en düşük ve dolayısıyla en önemsiz girdidir. *iPhone 6*, yaklaşık 200 dolara mal olurken emeğin bundaki payı yalnızca 4 dolardır. *iPhone 6 Plus* ise yaklaşık 215 dolara mal olurken gerekli olan emeğin payı yaklaşık 5 dolardır. Bu sınırlı açıklama için pek çok soru sorulabilir ama konumuz açısından en önemli nokta, emek derken tam olarak neyin kastedildiği sorusunda ortaya çıkıyor: Emek, farklı tedarikçilerden sağlanan parçalar *Apple* tarafından satın alındıktan sonra, montajda gerekli olan emek midir? Yoksa bununla beraber, küresel ölçekte farklı tedarikçilerin sağladığı ve *Apple* tarafından satın alınan her bir parça için daha önce gerekli olan tüm üretim ve dağıtım aşamalarında emeğe ödenen ücretlerin, o parçalar ve hizmetlerin fiyatında gömülü bir şekilde *Apple*’a maliyet olarak yansıyan emek midir?

Görsel 1: Bu bakışa göre, *iPhone 6* ve *6 Plus*'ın üretilmesinden harcanan emeğin Apple'a olan maliyeti, bu aletleri meydana getiren parçalarla kıyaslandığında oldukça önemsizdir.²

Bu görselde, emek derken neyin kastedildiği kesin olarak anlaşılmasa da (muhtemelen yalnızca ilki kastediliyor), her hâlükârda emeğe dair bir dizi yanlış kesin olarak anlaşılmaktadır: (i) Emek gücünün değerini ve üretimdeki payını ücretler üzerinden ölçmek; metalara gömülü emeği görememek, mübadele eşdeğerliğini sağlayan “soyut emek” kategorisine yabancı olmak, (ii) emeği, esas olarak, fiziksel güce ya da olsa olsa ulaştırmaya ve bu aşamadaki hizmetlere dayalı önemsiz bir faaliyet olarak görmek; (iii) akıllı telefonların kullanımı için gerekli olan tüm yazılım ve hizmet üretimini de kapsayan enformasyonel üretimi (diğer bir deyişle bilgi üretimini) emek faaliyeti olarak görmemek. Örneğin, görselde paylaşılan maliyet kalemlerinde herhangi bir yazılım kategorisi göremiyoruz.

Yanılgıları kısaca yanıtlamak gerekirse; (i) genel olarak, emek gücünün değeri ve işçinin aldığı ücret arasında bir eşdeğerlik kurulabilmesinin yolu yoktur ve emeğe ödenen ücret emeğin gerçek değeri ilan edilemez (Marx 2019, 44-62). “...kapitalist, parayı büyütme için emek gücü gibi bir metayı

•••

2 “Foxconn in talks for China display plant” <https://www.wsj.com/articles/foxconn-in-talks-for-china-plant-investment-1414051635> (Erişim tarihi: 12.04.2017).

satın alabilmektedir; fakat satın aldığı meta öyle bir metadır ki kendi maliyetinden daha büyük değerler üretebilmektedir” (Fine 2015, 183). Bu nitelik diğer hiçbir metada olmayan, yalnızca emek gücünde olan bir niteliktir. Emek gücüne ödenen ücret, sermayenin değerlendirilmesini öngören bir süreç için ödenir ve her halükârda, sonradan elde edilen değer, emek gücüne biçilen değerden yüksek olmalıdır. Aksi halde sermaye birikimi gerçekleşemez. Kaldı ki, kapitalist üretim ilişkileri içinde mübadelenin gerçekleşme koşulu emeğin soyutlanmasına dayandığı için, ücretin emeğin eş değeri olabilmesi ancak zihinlerde mümkün olabilir. Emeğe ödenen ücretin büyüklüğü ve değerlendirilme sürecindeki oranı ise sınıf mücadelesinin seyrine göre belirlenir (Marx, 2019). (ii) Emek, yukarıda anlatılan nedenlerden dolayı, arkaik bir şey olmaktan ziyade hem meta hem bilgi üretim sürecine içkindir. (iii) Yine bu nedenledir ki hem donanım hem yazılım hem de diğer hizmetler için harcanan şey, üreticilerin emek-zamanından ve teknolojik araçlarda somutlaşmış emek gücünden başka bir şey değildir.

Emek kategorisinin bu şekilde gözden düşürülmesi, yalnızca bilimsel ya da kuramsal bir sorun değildir. *Apple*'ın ünlü tedarikçisi *Foxconn*'un fabrikalarındaki işçilerin kölelik koşullarına dayanamayıp intihar etmeleri maddelerin diğer bir yüzüne işaret etmektedir. 2010 yılı boyunca *Foxconn*'un Shenzen'deki kampüsünde yaşları 17'yle 28 arasında değişen 18 göçmen işçi intihara kalkışmış, 14'ü hayatını kaybetmiş, 4'ü de yaralı kurtulmuştur.³ Bu intihar zincirleri, enformasyonel üretimin göz bebeği ileri teknoloji ürünü akıllı cihazların, hangi koşullarda üretildiğini gözler önüne sermekle kalmamış, futuristic tahayyüllerin ve fetişist yanlıgıların gerçeklerle sınıandığında neden anlamsızlaştığını da kanıtlamıştır. Enformasyon sektöründeki ucuz emek gücü sömürsünün vardığı boyut işçiler için o kadar dayanılmaz bir hâl almıştır ki, işçiler fabrikalarda seri bir biçimde intihara kalkışmaktadırlar. Soruna daha yakından baktığımızda ise karşımıza çıkan resim şudur: Sadece *Apple* için değil, pek çok firma için dizüstü, masaüstü, tablet bilgisayarlar, akıllı telefonlar, MP3 çalarlar, kameralar, televizyonlar, oyun konsolları, *Kindle* gibi önde gelen şirketlere e-kitap okuyucuları ve parçalarını üreten, her birinde 20 bin ila 400 bin çalışanın işbaşı yaptığı onlarca üretim kampüsüne sahip *Foxconn*'da, 2011 yılı itibariyle, haftalık 40 saat çalışan bir işçinin aylık ücreti 950 yuandır (147 Amerikan doları) (Ngai ve Chan 2012, 399).

•••

3 “Foxconn Suicides”, https://en.wikipedia.org/wiki/Foxconn_suicides (Erişim Tarihi, 20.09.2017).

Bütün dijital cihazların ve özellikle akıllı telefonların üretimi için çok önemli olan koltan gibi değerli madenlerin Afrika ve Latin Amerika ülkelerindeki üretiminin önemli ölçüde zorla çalıştırma ve çocuk emeğine dayanması ise enformasyonel üretimdeki emek sömürüsünün nerelere vardığı hakkında daha bütünlüklü bir fikir verir (Dyer-Witheyford 2019, 136-139). Üçüncü dünya ülkelerindeki bu ucuz ve neredeyse “köle” emeğinin, yalnızca madenlerde ve fabrikalarda karşımıza çıktığını söylemek de hata olur. Özellikle, küresel şirketlerin çağrı merkezlerinin genellikle Uzakdoğu ülkelerinde yaşayan çalışanlarının çalışma koşulları da bu resme eklenebilecek diğer parçalardandır (s. 142-144).

Şurası açıktır ki, *enformasyonelizmin*⁴ tılsımlı gücü, milyonlarca işçinin barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaçlarını dahi karşılamaya yetmeyen bu ücretlerin üzerinde yükselmektedir. Kol emeğinin teorik olarak da ücretler açısından da gözden düşmesi, üretim tarzının kol ve zihin emeği arasındaki ayrımı küresel ölçekte de derinleştirdiğinin bir göstergesidir. Bütün bu göstergelere bakarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki “vasıfsız” emeğe ödenen ücretlerin düşük olması, ilk olarak, emeğin gerçekten de değersiz oluşunu değil, ortaya çıkardığı değere nazaran ne kadar az pay aldığını gösterir ve yazılım üretimi yapan bilgiye dayalı emek ise emek kategorisi içinde değerlendirilmez. Genel olarak teknolojinin, özeldede ise enformasyonun başlı başına üretici bir güç olarak ilan edilmesi ise bu koşullarda mümkün olur. Emek kategorisininin, gerçekte değil ama zihinlerde yok olduğu koşullarda, esas üretici gücün teknoloji ve enformasyon olarak görünmesi olağanlaşır.

Akıldışı Akıl Fetişizmi

En nihayetinde, insanın üretici yetilerinin insana karşıt dışsallığı, *insan aklının dışsallığını* doğurur. Üretici güçlerin tarih boyunca gelişimi insanın toplumsal aklının gelişmesi anlamına gelirken, bu süreç teknolojinin ve bilginin gelişimine içkindir. Marx, *Grundrisse*'de (2013b, 166), makineler ve bilgi üzerine yazdığı fragmanlarda, teknolojilerde somutlaşan bu üretici etkinliği “genel toplumsal bilgi” ve “genel akıl” olarak anmıştır. Genel toplumsal bilgi ve genel akıl, kapitalist üretim ilişkilerinde sermayenin hizmetine sunulmuş teknolojik araçlarda ve bilgide somutlaşırken, “yüksek teknoloji kapitalizmindeki sınıf mücadelesi genel akla egemen olma mücadelesi” halini alır (Dyer-Witheyford 2004, 325).

•••

4 Castells kapitalist üretim tarzı ve yeni teknolojiler arasındaki yakınlaşma sonucunda ortaya çıkan ve kapitalizmin gelişiminde yeni bir aşamayı ifade eden enformasyona dayalı üretim biçimini *enformasyonelizm* olarak anmaktadır (2008, 23).

Sırasıyla aktarılan bu iki tespit, kapitalist üretim tarzında, aklın, enformasyonun insana dışsallığına koşut olarak neden “genel” olmaktan çıktığını da özetler. “Genel akıl” kolektif niteliğini kaybederek insan dışı ve üreticilere karşı nitelikler kazanır. Aklın bu şekilde başkalaşımı, teknoloji ve bilgi fetişizmlerinin doğrudan bir getirisi olmakla beraber, aklın da sınıflar arasında bölünmesinden kaynaklanır. “Günümüzün teknik akılsallığı egemenliğin akılsallığıdır; kendine yabancılaşmış toplumun zorlayıcı karakteridir” (Adorno 2009, 49).

Aklın bu şekilde bölünmesi iş bölümünün kapitalist tarzından türer ve bilimsel ve teknolojik gücü, ayrıcalıklı bir kesimin tekeliyle sınırlar. Aklın “genel akıl” olarak bu niteliğini kaybetmesi üretim tarzının genel bir sonucudur: “Bütün kapitalist çalışma örgütü, aslında kolektif işçinin ‘başını’, kollar, ayaklar, sindirim, boşaltım ve üreme organlarından ayırmaya dayanır” (Dyer-Witheford 2004, 342). İş bölümünün kapitalist tarzının bir sonucu olan sınıfsal ve emek içi ayrımlar, insanlığın kendi kolektif aklından ayrılması anlamına gelir. Aklın bu şekilde bölünmesi, öte yandan, Claude-Henri de Saint Simon, Prosper Enfantini ve August Comte’un ilk tohumlarını attığı, üreticilerin yerine düşünen, onları yöneten ve genel olarak topluma yön veren bir “teknokratlar sınıfı”nın ortaya çıkmasıyla somutlanır (Postman 2016, 141; Bell 1973, 76-80).

İnsanın kendi aklını yitirışı, Marcuse’nin “akıl dışılığın akılsallığı” olarak kavramsallaştırdığı insanlık durumunu, meta fetişizmini, sınıfların görünüşte eşitleştirilmesini, görünüşte özgürlüğü, bilimde deneyciliği ve davranışçılığı dayatır: “Bu uygarlık üretiyor, bu uygarlık konforu artırmaya ve yaymaya yeteneklidir, gereğinden fazla olanı ihtiyaç haline getirmeye, yıkımı yapıcı kılmaya yeteneklidir; bu uygarlık ‘dünya-nesne’yi insan aklının ve bedeninin bir boyutu haline getirdiği ölçüde, yabancılaşma kavramı sorun hale geliyor” (Marcuse 1975, 24).

Açıkça teknolojik bir temele dayanmasa ve hatta buna itiraz etse de bu yaklaşımın en iyi bilinen örneklerinden biri Francis Fukuyama’nın “tarihin sonu” tezidir (1989; Üşür 2001, 21-22). Fukuyama, oldukça coşkulu bir şekilde, teknolojinin rolüne vurgu yapan diğer analistleri maddeci eğilimleri içlerinde taşımakla eleştirerek, insanın ekonomik faaliyetinin onun bilincinden kaynaklandığı türünden radikal idealist diyebileceğimiz bir tutumla piyasaların zaferini ilan etmiştir. SSCB’de ve Çin Halk Cumhuriyeti’nde sosyalizminin çözüldüğünü ise buna en büyük kanıt olarak göstermiştir. Piyasa liberalizmi ideali dünyanın her köşesine öyle ya da böyle hâkim olduğunda, liberalizm

öncesi tüm çelişkiler (kapitalist toplumdaki emek-sermaye çelişkisi de dâhil tüm çelişkileri bu şekilde anmaktadır) çözülecektir. Sınıfsal çelişkiler, Batıda, hâlihazırda çözülmüştür bile. Fukuyama'nın, daha önce anılan fütüristlerin hareket noktasını paylaşamayıp eleştirse ve teknokrazi kavrayışı ciddi anlamda farklılıklar içerse bile (Postman 2016, 82) vardığı yer hiç de farklı değildir.

1960'lı yıllarda ortaya çıkmış ve 1980'li yıllardan günümüze dek sürmüş olan bu hegemonya, ekonomilerin işleyişini sınırlayan ve belirleyen kamusal politikaları, tüketimin ve iletişim biçimlerini, aidiyet biçimlerini, kısacası dünyanın çehresini değiştirmiştir. Ama bu değişim, fütürist düşünürlerin müjdelediği yönde gerçekleşmekten çok uzaktır. Özellikle "gelişmekte olan ülkeler" ya da "üçüncü dünya" açısından bu süreç "tanıklık edilen ya da seyredilen bir süreç" olarak deneyimlenmiştir (Törenli 2003, 192; Fuchs 2013). Zira Brzezinski üçüncü dünyayı "teknokratik çağ"ın kurbanı olarak ilan etmekten çekinmemiştir (1970, 35-36).

Tüm bu şatafatlı teoriler ortaya atılırken *akıl bölünmesi* küreselleşmiştir, bir yanda kararlar alanlar ve diğer yanda bu kararların sonuçlarına katılanlar olarak:

Uluslararası uzmanların teknokrat elitiyle bağımlı halklar arasında tam anlamıyla bir kopukluk yaşanıyor. Biri işsizlik oranını değerlendiriyor, diğeri eğer hâlâ kalmadıysa işsiz kalmanın tehdidi altında. Birinin aklı fikri büyüme oranında, diğeri yarın ne yiyeceğini bilmiyor. Bu noktadan itibaren iki dünya görüşü arasında artan bir zıtlık oluşuyor. Biri finansal piyasaları serbestleştirmek, kamu açığını düşürmek, enflasyona hâkim olmak, gümrük bariyerini kaldırmak, korumacılığa son vermek, kamu hizmetlerini azaltmak gerekliliğine kafasını takmış. Diğeriyse fakirlik, sağlık, eğitim, aile, güvenlik, günlük tüketim, uygun yaşam koşullarına erişmek için yeteri kadar üretim yapmakla meşgul (de Gaulejac 2013, 51).

Sonuç olarak, fütürist tahayyüllerin, tarihin sonunu ilan edenlerin, çokuluslu şirketlerin ve teknokratların, mimarı oldukları kamusal politikaların öngördüğü hiçbir teknolojik iyimserlik gerçekleşmemiştir. Ne çift yönlü iletişim olanakları devletleri ya da hükümetleri demokratikleştirmiştir ne eğitim ne de bilgiye erişim genele yayılmıştır ne de ekonomik eşitsizlikler ortadan kalkmış ya da bu yönde bir gidişatın kapıları aralanmıştır (Foster ve McChasney 2011, 58).

Öte yandan, bu dönüşümdeki "akıl", "akıllı teknolojiler" de pratik ve hızlı çözümleri bildirdiği kadar, şık bir görünümü de ifade eden *smart* kelimesiyle

de karşımıza çıkmaktadır.⁵ Bu sembolik karşılık hem kelimenin anlamındaki değişiklikte hem de akıllı teknolojilere (iletişim ve enformasyon teknolojilerine) dönük iyimser önkabulleri beslemiş ve yaygınlaştırmıştır. Önceleri, yalnızca insanlar *smart* olabilirken, artık teknolojiler de *smart* olabilir ve kelime, yeni enformasyon ve iletişim teknolojileriyle beraber teknokrat bir havaya bürünüp, “programcının tasarısına hataya mahal vermeden itaatkâr olan”, “düşük maliyetli” ve “kullanıcı dostu” gibi alt anlamlar kazanmıştır (Rose, 2001: 356). Bununla birlikte, işin “akla uygun”, verimliliği baz alan ve yeni durumlara adapte olarak öğrenmeyi öne çıkaran bir biçimde düzenlenmesini karşıladığı ve insan ile teknoloji arasında, teknolojinin öne çıkartılmasıyla, bu minvalde kurulacak bir uyumu da ifade ettiği söylenebilir (Marinova vd. 2017, 29-30).

Akıllı olmak, bu açıdan, gerçek anlamda insanın dışında, kendi kendini idare edebilen bir akla göndermede bulunmaktadır. Bu nedenle, akıllı teknolojilerin (akıllı telefonlar, akıllı şehirler, akıllı arabalar, akıllı saatler vb.) ortak noktası, toplumun “akıl dışı akılsallığa” göre gittikçe daha da yoğunlaşan bir biçimde dizayn edilmesini de içermektedir. Akıllı teknolojiler bizim için “düşünür” ve hayatımızı kolaylaştırır. İnsanların yapması gereken kendi gündelik faaliyetlerini bu akıllı teknolojilerdeki “akla” emanet etmektir. Kelimenin bu açıdan taşıdığı teknokrat anlam, yönetici sınıfların yeni egemenlik biçimlerini de ifade eden nitelikler kazanmıştır (Rose 2001, 359). Bu akıl, “özgürlük”, “sınır tanımamak”, “dünyayı yakalamak” ve “çağın gerisinde kalmamak” gibi, dönemsel politikalara destek çıkan popüler ve ideolojik söylemleri yaygınlaştırmıştır. Özellikle yirminci yüzyılın kolektif hafızalarda bıraktığı teknolojiye karşı olan kötümser bakışı da, kültürel olarak, sermayenin atılımları doğrultusunda dönüştürmüştür. Sermayenin hizmetine sunulan ve savaş teknolojilerinde de oldukça önemli roller üstlenen bu “akıl”, böylece çok daha “insani” bir forma bürünmüştür. Akıllı teknolojilerin insanla barışık “doğası”nın ve dijitalleşmenin kişiselleştirmeye uygun yapısının, mekanik teknolojilerin “soğuk”luğunun yerine geçtiği söylenebilir. Akıllı teknolojilerde karşımıza çıkan ve ilk bakışta fark edilmeyen bu ideolojik yükler ve o yüklerin ardındaki “akıl” bunların hepsini ima etmektedir.

Şu da önemle belirtilmelidir ki “tarih öncesi” bir çağda yaşamıyoruz. Ortaya çıkan yanılısamarlar, “doğa üstü” görünseler de aslında oldukça dünyevi.

•••

5 Bilindiği gibi, İngilizcedeki *smart* kelimesi Türkçede *akıllı* olarak yer etmiştir. Fakat Türkçedeki *akıllının* İngilizcedeki *smart*'ın tüm anlamlarını karşılamadığı açık. Odak noktamız *smart*'taki akıl olunca, bu çeviri farkının şimdilik önemsizliğini söyleyebiliriz.

Bu dünyaya ait bu “akıldışı akılsallık”, sınırları oldukça belli, özenle ölçülmüş biçilmiş bir yerden insanlara seslenmektedir. Metalaşmış ve tüm anlamını o metalarda kazanan bir dünyanın, kesinliklere dayanan ve bunu her yerde öne çıkararak bir “akıl” da var. *Hesaplanabilirlik* ve öngörülebilirlik, akılcılaştırmanın metalaşma düzeyinde ele alınabilecek en önemli iki eğilimidir (Ritzer 2016, 136-143). Bu “akıl”, günümüzdeki tüketim kültürünün tüm zaman ve mekânda insanlara sunduğu garantide ortaya çıkar. Dünyanın neresine gidersek gidelim, aynı mantık dizgesi içinde düzenlenmiş metalara, akıllı teknolojilere, uygulamalara, *fast food* restoranlarına ulaşabilmek artık mümkün.

Bu sistem, insan aklının yerine insan dışı bir akılı ikame ederken sözü edilen bu süreç iki şekilde gerçekleşir (s. 144-155): (i) Artan işlem kapasitesini sürdürebilmek için insan kapasitesini aşan teknolojik bir kapasiteye ihtiyaç duyulur. Alışveriş de iş yaşamı da güvenlik de tam otomatik bir hâl alır. Herkes, aynı sisteme dokunarak alışveriş yapar, çalışır ya da güvenliğini sağlar. Sorunsuz bir şekilde işleyen yapı, *smart* kelimesinin “insanla barışık” ve işlevsel anlamlarını karşılar. (ii) Fakat bütün bunlar olurken, eğer işlemlerde bir sorunla karşılaşıyorsa, sorun çıkararak taraf insan olur.

Akıllı teknolojilerdeki *akıl dışsallığı*, insan aklının bu şekilde ötelenmesinde karşımıza çıkar. Şu veciz söze eşlik eden karamsarlık ise belki de aklın bu şekilde insanlardan cihazlara aktarılmasının bu kadar mahirce kotarılmasından kaynaklanır: “On dokuzuncu yüzyıl kapitalizmi milyonlarca işçinin hayatını tüketti; yirminci yüzyıl kapitalizmi, uygar insanın aklını yok ederek sonlanabilir” (Normal Mailer’den aktaran Baran ve Sweezy 2014, 65). Günümüzdeki insanın aklını tümüyle kaybedip kaybetmediği tartışmaya açık olsa da akıllı teknolojilerde karşımıza çıkan “akıl” genel akıl (ortak akıl) olmadığı artık kesinleşmiştir. Teknolojilerin giderek daha çok akıllı olduğu günümüz dünyasında, karar alanların başka kimsenin aklına ihtiyaç duymaması ve o kararlara ayak uyduranlardan sadece akıllı teknolojilere ayak uydurmalarının beklenmesi ise giderek “akılcılaştıran” dünyanın bir ironisidir.

Sonuç

Genel olarak, enformasyon toplumu teorileri, enformasyon teknolojilerini toplumsal bağlamından yalıtık, başlı başına üretici bir güç ve toplumu dönüştüren bağımsız, yegâne etken olarak ele alırken, *teknoloji fetişizminin* kökleri derinlerde yatan bir örneğini sunmuş olurlar. Sözü edilen yaklaşımların tarif ettiği toplumsal dönüşümlere ve teknoloji olgusuna bakıldığında, diğer tüm toplumsal süreç ve unsurların teknolojiye bir nedenle ortaya çıkmış dö-

nüşümleri takip ettiğine ya da etmesi gerektiğine yönelik bir ön kabulün benimsendiği görülür. Enformasyon teknolojilerinin başlı başına üretici bir güç olarak ortaya çıkmasının koşulu ise enformasyonun/bilginin kendisinin üretici bir güce dönüşmesinde saklıdır. Bilgi değer teorisi olarak da ifade edilen bu bakışa göre, emek gücü, genel olarak vasıfsız bir faaliyet olarak kol ya da kas gücüyle eşitlenir ve enformasyonun/bilginin kendisi de üretici etkinliğin esas kaynağı olarak ilan edilir. Bu koşullarda, bilgi üretimi, emek etkinliğinin bir biçimi veya ona içkin bir süreç olarak görülmez. Böylece, enformasyonun kendisi insandan bağımsız bir şey ve fetiş bir öge olarak öne çıkartılır ve *enformasyon fetişizmi* burada görünür olur.

Emeğin, ontolojik olarak bu şekilde bölünmesi ve kol ile zihin emeğinin birbirine karşıt şeyler olarak tayin edilmesi ise aklın bölünmesi anlamına gelir. Kapitalist üretim tarzında iş bölümünün kazandığı bu nitelikler, genel olarak, karar alanlar ve o kararlara tabi olanlar arasında ortaya çıkan bir bölünmeye de tekabül eder. Ancak her şey genel politikanın o kararları alanların işaret ettiği doğrultuda dönüşüm geçirmesiyle sınırlı kalmaz, bahsedilen “akıl”, diğer yandan, akıllı teknolojilerdeki “akıl” olarak da karşımıza çıkar. Akıllı teknolojilerin, hataya mahal vermeyen ve insan kontrolünden bağımsız işleyen yapısı göz önünde bulundurulduğunda, teknolojinin insan hayatını kolaylaştıran rolü giderek öne çıkar, teknolojik iyimserlik buradan beslenir ve bunun sonucunda teknolojinin “gerektirdiği” yolu izlemek amacıyla ortaya atılan politikalar meşruluk kazanır. Eğer ortada bir sorun varsa, bunun sorumlusu teknolojiye ayak uyduramayan insanlardadır. “Akıl dışı” *akıl fetişizmi* bu koşullarda görünür olur.

Enformasyon toplumu teorileri, genel olarak, teknoloji, bilgi ve akıl fetişizmine dayanarak, yanlış görünüşleri merkezileştirir ve yeni mitler yaratır. Bu fütürist anlatıların dünyayı görüş tarzı, teknolojiyi toplumsal bağlamından kopararak başlı başına belirleyici bir şey statüsüne indirger, enformasyon üretimini emek sürecine içkin bir faaliyet olarak görmez ve aklın bölünmesini derinleştirerek gerçek üreticileri “akıl”dan mahrum bırakır. Sonuçta, insanların üretici etkinliğinin ürünlerinden başka bir şey olmayan teknoloji, enformasyon ve akıl, teknolojinin ve enformasyonun kendisine, sermayeye ve bazı yetenekli kişilere mal edilerek tözselleştirilir. İnsan teknoloji karşısında, emek bilgi karşısında, genel akıl teknik akılsallık karşısında mağlup edilerek, gerçek üreticilerin ürünleri ve yetileri ellerinden alınır. Enformasyon toplumu teorilerinin ortaya attığı dönüşümlerin ne zaman öngörü ne zaman şu anda gerçekleşmek olduğu bile belirsizdir. Ama inanç sağlamdır: Enformas-

yonun değer üreten bir unsur olarak öne çıkması klasik sanayi toplumuna ya da kapitalist üretim tarzına özgü çelişkileri ortadan kaldıracaktır. Hâlbuki emek “ortadan kaybolmuşken”, sermaye yoluna çok daha güçlenerek devam etmektedir. Sınıflar arasında bölünmüş akıl ve o aklın ideali bu çelişkiyi çözer, fakat bir farkla, gerçekte değil, zihinlerde. Bütün bunlar olurken, şirketler daha da büyümekte, emek gücü daha da ucuz bir metaya dönüşmekte ve küresel ölçekte yoksulluk ve gelir dağılımındaki uçurum daha da artmaktadır. Her ne kadar etraflıca ilan edilmemiş olsa da yeni bir değer teorisine dayanan ve yaşadığımız çağın mitlerini oluşturan bu fetişizm türleri, emeği görmezden geldiği yerde, aslında emek etkinliğinin dolaysız ürünlerini olan teknolojiyi, enformasyonu ve akli görmektedir. Ancak onları toplumsal üretim sürecinden yalıtarak, teknolojiyi, enformasyonu ve akli şeyleştirerek ve hepsini birer fetiş ögeye indirgeyerek ele alır ve küresel çapta benimsenen politikalara yön verir. Tarihin, politikanın ve coğrafyanın sonu da bu koşullarda ilan edilir.

Kaynakça

- Adorno, Theodor W. 2009. *Kültür Endüstrisi*. (Çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aronowitz, Stanley. 2005. *Technology and the Future of Work. Reading Digital Culture*. (Ed. David Trend). Oxford: Blackwell Publishing.
- Baran, Paul A. ve Sweezy, Paul. M. 2014. "Tekelci Kapitalist Toplumun Niteliği: Kültür ve İletişim." *Monthly Review Türkçe*, (Çev. Barış Baysal, Salim Özen), (16), 39-66.
- Barthes, Roland. 1990. *Çağdaş Söylenler*. (Çev. Tahsin Yücel). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Basalla, George. 2013. *Teknolojinin Evrimi*. (Çev. Cem Soydemir). Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Başaran, Funda. 2010. *İletişim ve Teknolojileri ve Toplumsal Gelişme*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Bell, Daniel. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Beniger, James R. 1986. *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. London: Harvard University Press.
- Berman, Marshal. 2012. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. (Çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bewes, Timothy. 2008. *Şeyleşme*. (Çev. Deniz Soysal.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Bimber, Bruce. 1990. "Karl Marx and the Three Faces of Technological Determinism." *Social Studies of Science*. 20(2), 333-351.
- Brzezinski, Zbigniew. 1970. *Between Two Ages: America's Role in the Technetrotic Era*. New York: The Viking Press.
- Castells, Manuel. 2008. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum Kültür. Ağ Toplumunun Yükselişi* (Cilt I). (Çev. Ebru Kılıç.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dant, Tim. 1996. "Fetishism and the Social Value of Objects." *The Sociological Review*, 44(3), 495-516.
- van Dijk, Jan. 2006. *The Network Society*. London: Sage Publications.
- Dusek, Val. 2006. *Philosophy of Technology*. Malden: Blackwell Publishing.
- Dyer-Witford, Nick. 2004. *Siber-Marx: Yüksek Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi*. İstanbul: Aykırı Yayınları.

- Dyer-Witheford, Nick. 2019. *Siber Proletarya: Dijital Girdapta Küresel Emek*. İstanbul: Z Yayınları.
- Fine, Ben. 2015. Sömürü ve Artık Değer. *Marksist İktisat Klavuzu*. (Ed. Ben Fine, ve Alfredo Saad-Filho). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Fuchs, Christian. 2013. "Capitalism or information society? The fundamental question of the present structure of society." *European Journal of Social Theory*, 16(4), 413–434.
- Fukuyama, Francis. 1989. "The End of History?" *The National Interest*, (16), 3-18.
- Foster, John. B. ve McChasney, Robert. 2011. "İnternetin Kapitalizmle Uğursuz Evliliği." (Çev. Kıvanç Nazım, Onur Gayretli.) *Monthly Review Türkçe*, (28), 57-89.
- de Gaulejac, Vincent. 2013. *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*. (Çev. Özge Erbek.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Garfield, Eugene. 1979. "2001: An information society?" *Journal of Information Science*, 1(4), 209–215.
- Geray, Haluk. 2003. İletişim ve Teknoloji *Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Geray, Haluk. 2006. *Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş*. Ankara: Siyasal Yayınları.
- Habermas, Jürgen. 2010. Technical Progress and the Social Life-World. *Technology and Values*. (Ed. Craig Hanks). Oxford: Blackwell Publishing.
- Habermas, Jürgen. 2019. "İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim. (Çev. Mustafa Tüzel.) İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları.
- Harvey, David. 2012. *Sermayenin Sınırları*. (Çev. Esin Soğancılar). İstanbul: Sel Yayınları.
- Hobsbawn, Eric. 2012. *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Everest Yayınları.
- Jeon, Heesang. 2015. "Bilgi Ekonomisi." *Marksist İktisat Klavuzu*. (Ed. Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kumar, Krishan. 2004. *Sanayi Sonrası Toplumdan Post Modern Topluma*. (Çev. Mehmet Küçük). Ankara: Dost Yayınları.
- Lukács, György. 2014. *Tarih ve Sınıf Bilinci*. (Çev. Yılmaz Öner). İstanbul: Belge Yayınları.
- Machlup, Fritz. 1967. *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. New Jersey: Princeton Publications.

- Marcuse, Herbert. 1975. *Tek Boyutlu İnsan*. (Çev. Afşar Timuçin ve Teoman Tunçdoğan). İstanbul: May Yayınları.
- Marinova, Detelina, Ko de Ruyter, Ming-Hui Huang, Matthew L. Meuter, Goutam Challagalla. 2017. Getting Smart: Learning From Technology-Empowered Frontline Interactions. *Journal of Service Research*, 20(1), 29–42.
- Marx, Karl. 2011. *Kapital* (Cilt I). (Çev., Mehmet Selik ve Nail Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, Karl. 2013a. *Grundrisse* (Cilt I). (Çev. Arif Gelen). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl. 2013b. *Grundrisse* (Cilt II). (Çev. Arif Gelen). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl. 2015. *Kapital* (Cilt III). (Çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, Karl. 2019. Ücret, Fiyat ve Kar. (Çev. Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, Leo. 1998. "The Idea of 'Technology' and Postmodern Pessimism." *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism*. (Ed. Merritt Roe Smith, Leo Marx) Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology Press.
- Masuda, Joneji. 1990. *Managing In the Information Society. Releasing Synergy Japanese Style*. Cambridge: Blackwell Publishing.
- Mitcham, Carl. 2010. Philosophy of Information Technology. *Technology and Values*. (Ed. Craig Hanks) Oxford: Blackwell Publishing.
- Mosco, Vincent. 2004. *The Digital Sublime. Myth, Power and Cyberspace*. Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology Press.
- Ngai, Pun ve Jenny Chan. 2012. "Global Capital, the State, and Chinese Workers: The Foxconn Experience." *Modern China*, 38(4), 383–410.
- Ollman, Bertell. 2006. *Diyalektiğin Dansı*. (Çev. Cenk Saraçoğlu). İstanbul: Yordam Kitap.
- Preston, Pascal. 2001. *Reshaping Communications: Technology, Information and Social Change*. London: Sage Publications.
- Porat, Marc U. 1977. *The Information Economy: Definitions and Measurement*. Office and Telecommunications. Washington: US Department of Commerce.
- Postman, Neil. 2016. *Teknopoli: Kültürün Teknolojiye Teslim Oluşu*. İstanbul: Sentez Yayınları.
- Ritzer, George. 2016. *Büyüüsü Bozulmuş Dünyayı Büyüülemek. Tüketim Katedrallerinde Süreklilik ve Değişim*. (Çev. Funda Payzın). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Rose, Andrew. 2001. "The New Smartness." Reading Digital Culture. (Ed. David Trend). Oxford: Blackwell Publishing.
- Sayer, Derek. 2012. *Soyutlamanın Şiddeti*. (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Habitus Yayınları.
- Smith, Tony. 2010. Technological Change in Capitalism: Some Marxian Themes. *Cambridge Journal of Economics*, 34(1), 203-212.
- Şenel, Alaaddin. 2014. *İnsanlık tarihi: Kemirgenlerden Sömürgenlere*. Ankara: İmge Yayınları.
- Terranova, Tiziana. 2006. "The Concept of Information." *Theory, Culture & Society*, 23(2-3), 286-288.
- Toffler, Alvin ve Heidi Toffler. 1996. *Yeni Bir Uygarlık Yaratmak: Üçüncü Dalganın Politikası*. (Çev. Zülfü Dicleli). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Toffler, Alvin. 1970. *Future Shock*. London: The Bodley Head Publications.
- Törenli, Nurcan. 2003. "EİT Dolayımında Kapitalist Üretim İlişkilerinin Yeniden Yapılandırılması: Enformasyon Toplumu ve Düşündürdükleri." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58(2), 191-219.
- Törenli, Nurcan. 2004. *Enformasyon Toplumu ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Üşür, İşaya. 2014. "Teknoloji Felsefesi Üzerine ya da Tarihin Tanrısı Teknoloji Midir?" *Mülkiye Dergisi*, 25 (230), 7-26.
- Webster, Frank. 2002. *Theories of Information Society*. London: Routledge Publications.
- Williams, Raymond. 1989. *İkibin'e Doğru*. (Çev. Esen Tarım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Wilson, Charles. 1970. "Technology and Industrial Organization". *A History of Technology*. (Cilt V). (Ed. Charles Singer, E. J. Holmyard, A.R. Hall ve Trevor I. Williams). Oxford: Oxford University Press.
- Zuboff, Shoshana. 2005. Dilemmas of Transformation in the Age of smart Machine. *Reading Digital Culture*. (Ed. David Trend). Oxford: Blackwell Publishing.